

PEDAGOGIA LIBERTĂȚII – GÂNDIRE CRITICĂ

Pedagogy Of Freedom- Critical Thinking

Ioana Roman¹

Rezumat: Lucrarea își propune să aducă în atenție rolul pe care îl joacă pedagogia libertății în procesul instructiv-educativ. Actul pedagogic, ca demers formativ, nu poate fi conceput înafara libertății individului pe care îl educă. Rolul marcant al educației este acela de a-l forma și dezvolta plenar ca personalitate pe individ, tocmai pentru a-și dobândi, manifesta, păstra și apăra libertatea proprie. Astfel se simte în școli, din ce în ce mai puternic, nevoia de apropiere a pedagogiei de provocările, vibrațiile vieții, de pulsul, de frământările, încercările și transformările societății.

Cuvinte cheie. student; creativitate; autonomie; respect.

Abstract. The report sets itself the task of bringing to attention the role played by pedagogy of freedom in the process of instruction and education. The act of pedagogy, as formative approach, is inconceivable outside the individual's freedom whom it educates. The outstanding part of education is that of shaping and developing the individual into a comprehensive personality right for the purpose of acquiring, proving, keeping and defending his/her own freedom. Thus, it is more and more felt in schools the necessity of getting pedagogy closer to life's challenges, vibrations, heartbeats, concerns, trials and alterations in society.

Key-words. students; creativity; autonomy; respect.

1. Argumentația

Libertatea este un concept filosofic, a cărui semnificație ar putea fi rezumată prin sintagma „lipsa constrângerilor”, este o noțiune relativă, chiar abstractă am putea spune, ea poate fi înțeleasă ca atare într-un anumit cadru istorico-geografic și într-o anumită împrejurare, în timp ce într-o altă situație ar putea apărea drept formă de manifestare a unei constrângeri. Se pune întrebarea dacă în acest caz se mai poate vorbi sau nu despre libertate, așa cum spunea Friedman „nimeni nu vă poate sili să fiți liberi”, de fapt orice constrângere determină o anulare a libertății (Reboul 1989).

Un tip fundamental de a dobândi cunoașterea este cel care necesită interesul și creativitatea pentru a dezvolta curiozitatea epistemologică; astfel elevul/studentul după ce și-a satisfăcut curiozitatea va continua să caute. Un tip indispensabil de învățare este cel care cultivă relații aflate la granița dintre autoritate și prietenie. Libertatea și autonomia elevilor/studentilor îi pe aceștia determină să ia decizii și să se implice în activitatea didactică.

Pentru a exista o bună armonie între autoritate și prietenie este necesar respectul reciproc dintre cei doi parteneri ai actului educațional - educator și educat. Acest respect este exprimat prin admiterea faptului că suntem diferiți și cunoștințele fiecăruia, într-un anumit domeniu, sunt limitate.

¹ USAMV, Cluj-Napoca, Romania, ioanaromant@yahoo.com

2. Metodele de cercetare

Metodologia de cercetare destinată culegerii informațiilor aferente prezentei cercetări a fost creată astfel încât să conducă la dezbateră subiectului prin faptul că oferă actorilor-cheie posibilitatea de a-și împărtăși experiența și punctele de vedere despre implementarea unei pedagogii a libertății în cadrul procesului instructiv educativ. Interviuurile și studiile de caz efectuate au avut la bază chestionare cu întrebări de tip matrice și întrebări deschise și au fost aplicate pe un lot de 23 de părinți, 26 de elevi, 37 de studenți și 14 cadre didactice. Cele 100 de persoane intervievate au fost alese astfel încât să reprezinte toate categoriile de actori sociali care au vreo legătură cu autoreglarea procesului de învățământ.

Interviurile au fost structurate în jurul unor întrebări deschise pentru a încuraja intervievații să descrie inițiative în care au fost implicați, pentru a reflecta nivelul de susținere a dreptului la opinie și exprimare liberă și pentru a găsi obstacolele și posibilele soluții în cadrul și din afara breslei în scopul realizării unui sistem de autoreglare eficient.

Studiile de caz s-au efectuat pe situații, apărute în cadrul procesului educațional, precum: atitudinea unor elevi, cazuri de elevi problemă, elevi cu devieri de comportament, absentismul școlar, abandonul școlar. La polul opus s-au situat elevii implicați în activități educative precum: cercurile didactice, olimpiadele, concursurile școlare și universitare, simpozioanele și conferințele naționale sau internaționale.

Scopul principal al acestui studiu este să genereze discuții, schimburi de informații și de experiențe, să marcheze avantajele, aplicabilitatea și autoreglarea procesului educațional, prin implementarea unei pedagogii axată pe democrație și responsabilitate, precum și evoluția conceptului în funcție de condițiile legislative și economice în schimbare, în care învățământul românesc de tradiție activează.

3. Rezultate și discuții

Studiul efectuat oferă sugestii privind armonizarea acestei idei de liberalism cu provocările lumii contemporane, redefinind noțiuni, concepte, precum și relațiile dintre ele. Conceptul de libertate a avut de-a lungul istoriei utilizări multiple, uneori contradictorii. Pentru o înțelegere corectă a semnificației acestui concept era nevoie ca toți cei intervievați să cunoască contextul filosofic în care a fost folosit. Le-au fost prezentate, astfel, după cum urmează, câteva interpretări ale unor puncte de vedere exprimate de filosofi.

Pentru *J.S. Mill*, libertatea este determinată de raporturile dintre individ și societate. Sfera libertății umane cuprinde astfel: libertatea de conștiință, libertatea de exprimare, libertatea alegerii unui stil de viață și libertatea de asociere liber consimțită (Capaldi 2004).

J. P. Sartre privește individul ca fiind prin excelență liber, prin această libertate consubstanțială se înțelege permanenta existență a cel puțin două opțiuni suplimentare aflate oricând la îndemâna noastră, în orice alegere aparent supusă constrângerilor definitive. Nimic nu este impus, deoarece mai există în ultimă instanță, întotdeauna, soluția alternativă a abandonului (Howells 1988).

Isaiah Berlin afirmă că există două sensuri ale conceptului de libertate și anume libertatea pozitivă și cea negativă. Libertatea pozitivă privește sursa comportamentului, utilizarea derivând din dorința individului de a fi propriul său stăpân. Libertatea negativă precizează care este limita independenței comportamentului individual, fiind astfel identificabilă cu lipsa constrângerilor din partea altor persoane asupra activității individului (Nadler 2006).

Conform lui *Spinoza* „un lucru este liber când acesta există prin simpla necesitate a naturii sale și nu este determinat de forțe externe să acționeze”, astfel autorul nu opune libertății necesitatea, ci constrângerea, căci numai dacă un lucru este constrâns să acționeze după o lege impusă, atunci acela nu este liber.

Arthur Schopenhauer în una din lucrările sale, spune că „lumea este întru totul produsul și expresia voinței, în spațiu și timp”, referindu-se la libertatea interioară. Voința este cea care ne-a creat intelectul și este cea care ne conduce și ne determină să acționăm (Schopenhauer 2003).

Din ideile prezentate mai sus reiese că orice imixtiune a societății în sfera libertății individuale are ca efecte indezirabile: uniformizarea și oprirea dezvoltării individului.

Având în vedere că formarea omului în spiritul libertății este pe cât de firească, pe atât de actuală, că fiecare persoană are nevoie să fie îndrumată spre a-și dobândi, manifesta, păstra și apăra libertatea, se impune reconsiderarea pedagogiei ca știință, punându-i-se drept temei libertatea. Prin raportare la contextul educațional, extrapolând, se poate spune că orice îngrădire a dreptului de exprimare liberă a elevilor sau de alegere a propriului stil de exprimare, va duce la limitarea creativității acestora, precum și a capacității de interrelaționare.

Pedagogia libertății are la bază principiul conform căruia formarea omului ca personalitate este o muncă meticuloasă prin care nu se reproduce un tipic, ci se creează activ și concomitent un tip nou axat pe conștiință.

Vor fi prezentate în cele ce urmează câteva dintre părerile celor intervievați despre cum anume percep ei acest fenomen de libertate în actul educațional.

3.1. Interpretarea opiniile profesorilor

Pedagogia libertății presupune prezența activă a educatorului, implicarea directă a acestuia în demersul didactic, precum și în activitățile extracurriculare. Libertatea elevilor/studentilor pretinde ca profesorul să fie foarte activ în îndeplinirea sarcinii sale de a oferi stimuli, ocazii favorabile, sugestii oportune și un sprijin adecvat, de a deschide perspective culturale și morale, de a încuraja experiența de viață a elevilor/ studentilor.

Privind coexistența în educație a supunerii și ascultării cu libertatea, poate acest aspect să constituie un paradox, o contradicție chiar. Dacă, însă, profesorul atribuie ascultării și supunerii alte conotații decât cele care se acceptă în mod obișnuit și anume: docilitate, supunere pasivă, ștearsă, obediență, indiferență; iar libertății o altă înțelegere decât cea de capriciu, voluntarism infantil, arbitrar neproductiv, bun plac, dacă acceptăm și ținem seama de un alt orizont al conceptului de educație, atunci se poate depăși această situație dilematică, putându-se configura astfel o pedagogie a libertății.

Procesul de educație și formare liberă, a individului, apare în familie și ulterior se dezvoltă plenar în cadrul sistemului de învățământ având ca principal rol adaptarea persoanei la constrângerile prezente în plan social. De exemplu: ținuta vestimentară poate reprezenta un factor de constrângere, aceasta ne conduce la ideea că vizualul determină perceperea persoanei, uneori acest aspect fiind mai important decât modul de a gândi sau ideile pe care le vehiculează acel om. Această aspect se datorează faptului că majoritatea dă dovadă de superficialitate și puțini sunt cei care reușesc să treacă dincolo de aparențe.

Profesorul vede în persoana educabilă ființa care dorește să se exprime, să crească, să-și manifeste libertatea, să-și dobândească unicitatea. De aceea, trebuie să se sporească numărul și varietatea situațiilor care cer tinerilor: să aibă și să ia inițiative; să realizeze alegeri; să ia hotărâri; să decidă; să-și asume responsabilități; să creeze, să imagineze; să lupte; să nu cedeze la primul eșec. De asemenea, se va încerca mobilizarea cursanților astfel încât aceștia să-și manifeste rațional și argumentat, spiritul critic și autocritic. La toate acestea, se adaugă situațiile care stimulează și întăresc: convingerile, dialogul, cooperarea, dorința de a afla lucruri noi, de a se perfecționa.

Responsabilizarea elevului este conceptul pe care profesorii îl vehiculează pentru a crea reguli de comportament pentru persoana aflată în plin proces educațional și pentru a se asigura că aceste reguli sunt respectate. Ca parte din acest sistem, profesorii oferă o cale prin care elevii pot să asceadă la cunoaștere prin propriul efort și mânăți de propriile dorințe de a cunoaște și a se autoperfecționa. Acest lucru se realizează prin aderarea voluntară a elevilor/studentilor la derularea integrală a activităților aferente formării lor.

Este imposibil să vorbim de respect pentru elevi/studenți fără a lua în considerare condițiile în care se desfășoară actul educațional, precum și statutul interlocutorilor. Profesorii au marcat astfel importanța tuturor cunoștințelor derivate din experiența de viață, a elevilor, acestea fiind noțiuni pe care le aduc cu ei la școală. Nu se poate în niciun fel subestima această cunoaștere deoarece se va știrbi din personalitatea acelui elev.

Totodată este necesar ca un educator să fie constant în ceea ce privește predarea, cerințele formulate, ajutorul acordat elevilor, stimulii verbali sau chiar materiali care să determine o motivație intrinsecă pentru învățare. Când intră în clasă cadrul didactic ar trebui să fie deschis la noile idei, la întrebările și curiozitățile elevilor, precum și la inhibițiile pe care aceștia le manifestă.

Profesorii vor trebui să manifeste spirit critic și autocritic cu privire la sarcina și totodată menirea pe care o au și nu doar cu privire la transferul cunoașterii și aprecierea calitativă respectiv cantitativă a acestuia. Nemaifiind preocupat în mod obsesiv cu transmiterea cunoștințelor, nemaivând preocuparea depozitării ideilor și soluțiilor, educatorul va fi determinat să răspundă căutărilor sale, să-și limpezească enigmaticele; alături de elevii săi se dezvoltă și el. Educatorul propune, nu impune; singura lui intervenție se justifică doar când apar situații de agresivitate, distrugere, tulburarea atmosferei, monopolizarea totală a discuției de către un singur cursant sau de către un grup restrâns, deoarece nu se dorește impunerea unei idei.

De asemenea, profesorii și managerii instituțiilor de învățământ își asumă responsabilitatea de a garanta că instituția lor aderă la standardele cerute de piața forțelor de muncă. Bineînțeles, angajatorii și profesorii iau parte la acest proces de pe poziții diferite. Faptul că deții proprietatea, ca angajator, îți dă dreptul de a avea ultimul cuvânt asupra produsului educațional. Actul educațional va trebui să se supună astfel constrângerii și cerințelor pieței, care s-ar putea să nu fie compatibile cu standardele unui cod deontologic al educatorului. Astfel, dacă produsul rezultat (adică elevul educat), are ca scop să servească interesului public, trebuie să existe mecanisme de control și reglare, care să garanteze că acesta se va putea integra ulterior în plan social și economic. Toate aceste variabile însă vor limita dreptul la libertate pe plan educațional, deoarece atâta timp cât există constrângeri va apărea și o limitare a libertății.

Majoritatea profesorilor chestionați au subliniat rolul pe care îl joacă gradul lor de interes și implicare în determinarea succesului la învățătură a elevilor lor. Mai exact premiile obținute de către elevi/studenți la diferite competiții, concursuri, olimpiade școlare respectiv universitare. Nu au pus însă accentul pe dorința liber consimțită a elevilor/studenților de a participa, de a câștiga aceste competiții sau de a se perfecționa.

Se știe că profesorii au interesele lor specifice, dar este mult mai puțin probabil ca acestea (privind mai mult salariile și condițiile de muncă) să fie în conflict cu interesul elevului/studentului sau cel al viitorului angajator. Așa cum societatea este interesată de educarea tinerei generații și profesorii au ca scop final același lucru. Dar există și profesori care adoptă stilul pasiv uneori manifestă chiar o doză de iresponsabilitate, unii dintre ei chiar bine plătiți. Pentru majoritatea profesorilor însă, se aplică o corelare strânsă între standarde ridicate și salariu mediu.

3.2. Interpretarea opiniile părinților

Educația trebuie să permită fiecărui individ să-și însușească stilul său, să fie el însuși dincolo de normele gata făcute și/sau clișee, să fie el însuși în asimilarea a ceea ce oferă fiecare cultură ca autentic uman.

Mulți dintre părinți sunt tentați să creadă că, pentru copiii lor, libertatea în realitate nici nu există, din cauza dependențelor. Dar, poate nu ne-am dat seama că ele ne sunt benefice și ne conduc spre o mai bună organizare. De pildă, cum ar funcționa o instituție de învățământ fără existența unei organizări ierarhice, a unui orar precis, a unor cadre calificate, a unor discipline de studiu, a materialelor didactice și lista ar putea continua; răspunsul probabil ar fi dat de cuvântul haos.

Este plăcut să fim dependenți de familie, de prieteni sau chiar și de un anumit obicei sau un anumit obiect, deoarece nu ne-am născut pentru a trăi în singurătate, lipsiți de afecțiune, și confort. Oamenii și

cunoașterea tendințelor societății ne pot oferi multă încredere în noi înșine, astfel noi putem controla ceea ce se petrece în jurul nostru. Ca ființe sociale, nici nu ne-am da seama de libertate și responsabilitate dacă am trăi într-un continuu întuneric.

Libertatea de exprimare a fost unul din elementele de bază subliniate de către părinți. Acesta este un drept fundamental, fără de care multe alte drepturi nu pot fi exercitate. Convenția Europeană a Drepturilor Omului, întruchiează acest drept la Articolul 10, paragraful 1:

„Toată lumea are dreptul la libertate de exprimare. Acest drept va include libertatea de a avea opinii și de a primi și comunica informații și idei fără amestec din partea autorităților și fără a ține cont de frontiere.”

Dar libertatea de exprimare nu este un drept absolut, există și limite. De pildă, la ore, încă profesorii folosesc dictarea care, deși nu este stipulată în niciun tratat pedagogic ca fiind metodă de învățământ la clasă se regăsește frecvent. Ulterior aceeași profesori au pretenția ca elevul să memoreze ceea ce i s-a dictat și apoi să redea cu exactitate. Iată cum profesorul în loc să se axeze pe conversația euristică se limitează la utilizarea conversației catehetice, aspect care nu îl va stimula pe elev să fie creativ sau independent în exprimare, ci, din contră, îl va constrânge să își însușească părerile profesorului legate de un anumit subiect.

Pentru că independența nu este un dat al ființei umane, este necesară dezvoltarea ei pas cu pas. Educația are menirea, astfel, de a crea și asigura un mediu cât mai puțin anxios, un mediu deschis la acceptare și la exprimarea de sine.

Libertatea nu se poate realiza printr-o educație artificială, într-un mediu artificial, străin și ostil manifestării firești, unde totul este gata pregătit, prefabricat, pus la punct, clar și indubitabil, unde totul este regizat. Atât părintele în familie, cât și educatorul la clasă, trebuie să creeze o ambianță dinamică, tonică, provocatoare. Doar un mediu care va solicita și va menține trează atitudinea creatoare și constructivă a tânărului, care va încuraja imaginația și dispoziția de a stabili conexiuni, un mediu bogat în semnificații spirituale, care va permite acestuia să-și exercite judecata în împrejurări care amintesc de cele din viața reală.

3.3. Opiniile elevilor/studentilor

Atât elevii, cât și studenții au subliniat că se simt liber din punct de vedere afectiv atunci când se află printre prieteni și parteneri, când sunt acceptați în întregime de colegi și educatori, permițându-li-se să participe și să lucreze după puterile lor. Ei își pot formula și exprima fără inhibiții gândurile și simțămintele, se poate dezvolta natural acel dialog didactic fără limite impuse de statutul profesorului, mediul educațional sau contextul dat.

Pentru a crea prin educație o ființă liberă, se va urmări realizarea următoarelor disponibilități ale elevului/studentului, deoarece acesta poate și știe să învețe din orice situație de viață: avantajoasă sau dezavantajoasă, reușită sau nereușită, favorabilă sau nefavorabilă, autentică sau falsă, firească sau nefirească.

A fost subliniată, de asemenea, necesitatea libertății de a alege, asta deoarece elevul/studentul poate și știe să aleagă – exersarea și maturizarea discernământului îi permite să nu ezite, să fie prompt, să nu tergiverseze, să nu amâne, să nu-și delege opțiunea altuia/altora, să nu se pună la discreția conjuncturii, să nu se abandoneze hazardului. Toate acestea vor educa astfel capacitatea de a alege.

Atât studenții, cât și elevii, care sunt încă minori, au spiritul liber marcând tot mai pregnant dorința de a se autoguverna. Este foarte important ca, prin educație, atât părinții, cât și profesorii să le formeze tinerilor deprinderea de a se conduce singuri, urmărindu-se îndepărtarea fricii și a neîncrederii intelectuale sau de orice natură.

A fost totodată reliefată capacitatea acestora de a ști să-și formuleze și reformuleze scopuri, să le selecteze pe cele existente. Ei sunt conștienți că printr-o pedagogie a libertății se urmărește a forma oameni capabili, care să vadă și să acționeze dincolo de funcția pe care o îndeplinesc sau li se cere să o

îndeplinească și totodată apți să se distanțeze de cerințele scopurilor exterioare, străine lor, ale căror rațiuni nu le cunosc sau le resping.

Din răspunsurile date s-a conturat ideea conform căreia în învățământ ei ar dori să existe libertate și alegere, mai degrabă, decât reglementare și limitare. Având știința și voința deschiderii, cel care învață poate și știe să formuleze alternative. Dezvoltarea conștiinței alternativelor ține de contextul manifestării libertății în educație. Întotdeauna în fața noastră există și vor exista alternative.

4. Obstacole, tensiuni și contradicții apărute

Cei intervievați au fost în unanimitate de acord că principalul obstacol în implementarea unei pedagogii a libertății este atitudinea părinților, a profesorilor și a forurilor superioare, față de principiul unei libertăți uneori greșit înțeleasă sau interpretată.

Respectarea unor norme, a unor reguli uneori, fie ele și nescrise sau chiar ghidarea după anumite documente rigide poate fi o problemă pentru libertatea de exprimare a elevilor, respectiv a studenților. Modalitatea și criteriile de evaluare, precum și distorsiunile apărute în cadrul acestui proces au constituit un alt punct nodal al discuțiilor în contradictoriu. Structura sistemului de învățământ favorizează concentrarea puterii în mâinile câtorva persoane, uneori acest lucru poate limita serios opțiunile celor implicați de a alege și, astfel, și responsabilizarea acestora este diminuată.

În ceea ce privește situația elevilor problemă, precum și cea a abandonului școlar părinții și profesorii s-au acuzat reciproc pasând vina de la unii la ceilalți și considerând că probabil li se dă prea multă libertate elevilor, dacă ne raportăm la abandon.

5. Concluzii și implicații

Toate aceste direcții ținesc formarea prin educație a unui om care, așa cum spunea Rousseau, prins în vârtejul social, să nu se lase târât nici de pasiuni, nici de opinia oamenilor, care să vadă cu ochii lui, să simtă cu inima lui și pe care să-l guverneze doar propria lui rațiune (Rousseau, 1973).

Pentru a susține și încuraja creșterea reală a tinerei generații, în spiritul unei pedagogii a libertății, educatorul trebuie să dobândească noi dimensiuni spirituale. Să accepte excepțiile: copii, situații, evenimente, idei, preocupări. Educatorul are nevoie să-și însușească, să dezvolte o pedagogie a excepțiilor, a situațiilor care sunt și pot fi altfel de cum au fost sau de cum s-ar aștepta să fie. Această pedagogie a diversității și a diferențelor va fi o pedagogie a acceptării, pozitivă, permisivă și apoi una a neacceptării, negativă; va fi o pedagogie a lui „este posibil și așa” și nu a lui „e imposibil și niciodată”.

Să evite plafonarea și rutina pentru aceasta este necesar ca educatorul: să nu refuze ceea ce i se pare nou și curios; sufletul său să nu lenească, să nu rătăcească în labirintul lucrurilor deșarte; să se elibereze de orice infantilism, egocentrism; să-și deschidă inima către copii, să fie o prezență plăcută și plină de bucurie.

Preocuparea sistematică pentru elevi, pentru interacțiunea și dialogul cu ei, corectitudinea față de aceștia, dorința de a sta și de a lucra cu ei, de a nu fi plictisit sau de a-i plictisi, toate acestea vor conduce la o pedagogie a libertății. Elevul devine astfel centrul preocupărilor educatorului și totodată izvorul lor.

Elevii/studenții militează pentru un mediu de experiență cât mai bogat, care să rezoneze cât mai mult cu trebuințele lor interne. Acest mediu înlesnește contactele umane, comunicarea socială, colaborarea, toate acestea fiind condiții favorabile exprimării libertății persoanei. Ei doresc să le fie dezvolte aptitudinea pentru înnoire și reînnoire, pentru perfecționare și dorința de noutate, iar ceea ce studiază să fie, pe cât posibil, în continuarea activității pe care tânărul o preferă și o desfășoară din proprie inițiativă, fără ca aceasta să presupună eliminarea inițiativelor educatorului.

Libertatea în educație nu presupune înlăturarea educatorului, un copil fără educator nu este liber ci el este o victimă, o persoană abandonată. Libertatea în educație cere însă prezența unui educator liber și

mereu preocupat de eliberarea lui față de stereotipiile și truismele obștii, de absurdul situațiilor birocratice. Chiar și propriile prejudecăți de natură pedagogică, psihologică, ideologică, morală și nostalgii idilizante pot conduce spre o dependență cultivată și chiar o privare conștientă de libertate.

Pedagogia libertății este o pedagogie a schimbării, a susținerii felului propriu de a fi al fiecăruia, o pedagogie a responsabilizării celui educat. Responsabilitatea se învață, ea este cea care ne face să creștem, de cele mai multe ori produce schimbări ireversibile, dar tânărul responsabil știe să suporte aceste transformări deoarece asta înseamnă să fii independent, să fii într-o continuă structurare a realității în funcție de ceea ce ține de tine și cei din jur. Opusul responsabilității e indiferența, inconștiența, dependența. Libertatea nu o putem regăsi decât în noi și limitele nu sunt decât imaginare, noi le cream și ni le impunem, astfel depinde de noi cum vrem să ne considerăm.

Bibliografie

- [1] CAPALDI, N., 2004. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Published by Cambridge University Press
- [2] COUNCIL of EUROPE., 1966. *European Convention of Human Rights and Fundamental Freedoms*, Article 10, paragraph 1. Strasbourg.
- [3] HOWELLS, C., 1988. *Sartre: The Necessity of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [4] NADLER, S., 2006. *Spinoza's Ethics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [5] REBOUL, O., 1989. *La philosophie de l'éducation*. [Philosophy of education]. Paris: PUF.
- [6] ROUSSEAU, J. J., 1973. *Emile sau despre educație*. [Emile: or, On Education]. București: EDP.
- [7] SCHOPENHAUER, A., 2003. *Despre libertatea voinței*. [About free will]. București: Editura Paidea.
- [8] SPINOZA, B., 2006. *Etica demonstrată după metoda geometrică și împărțită în cinci părți*. [Ethics demonstrated by geometric method and divided into five parts]. București: Editura Humanitas.
- [9] STUART, M. J., 1999. *On Liberty*. (pp. 90-91), Peterborough, Canada: Broadview Press.
- [10] SUCHODOLSKI, B. *Pedagogia și marile curente filosofice*. [Pedagogy and major philosophical current]. București: EDP.
- [11] WEIGEL, G., 2002. A Better Concept of Freedom. *First Things* 121 *A Monthly Journal of Religion and Public Life*. New York: Institute on Religion and Public Life.

